

Ахмадуллин Рафаэль Фуатович

Қуролли Кучлар давлат музейи,

Илмий-услубий ва илмий тадқиқот

ахборот маркази етакчи илмий ходими,

резервдаги подполковник

Аннотация. *Қуйидаги мантда хуннулар тарихи, уларнинг пайдо бўлиши, жанг қилишлари, яшаш ва умуман турмуш тартиблари намоён қилинган.*

Калит сўзлар: *Хуннулар, Атилла, булгарлар, қипчоқлар, шаньюй, поволжье, Каспий денгизи, Орол денгизи, Дионисий, юежи, хазарлар, Марказий ва Ўрта Осиё, Атлантика.*

Милодий 155 йилда Идел дарёсида туркий тилида гапирадиган янги халқ - хуннулар пайдо бўлди. Икки юз йил ўтгач, 370-йилларда улар янада ғарбга кўчиб ўтдилар, ўзининг йўлида хаммани забт этиб Атлантикага қадар борганлар. Бу жараён халқларнинг Буюк кўчиши деб аталди ва немисларнинг Шарқий Европадан қувиб чиқарилишига, шунингдек, ғарбий Рим империясининг қулашига сабаб бўлди [1].

Европада Хуннулар давлат V-асрда Атилла остида унинг устунига етган. Бирок, Атилла 453 йилда Бургундия маликаси Илдико билан никоҳ кечаси пайтида ҳаётининг бошида вафот этган. Хуннулар давлати узоқ мотам даврдан кейин фуқаролик низолари даврига кирди, натижада хуннулар Ғарбий Европа мулкларини йўқотдилар. Атилланинг ўғиллари Ирник ва Денгизих хуннуларни Шимолий қора денгиз минтақасига ва Шимолий Кавказга олиб келишди, бу уларнинг қармоғида бўлиб қолди. Улар давлатни Волгадан Дунайгача бўлган ҳудудларда сақлаб қолишга муваффақ бўлишди, бу ерда кейинги икки юз йил ичида (милодий 450-650-йиллар) Осиёдан янги келган оилалар иштирокида булғар этноси шаклланди ва давлат Буюк Булғария сифатида танилди.

Хон Кубрат вафотидан кейин буюк Булғария аҳолисининг бир қисми Ўрта Волгада мустақамланиб, ўз давлати – Волжск Булғариясини яратди. Волжск Булғария аҳолиси пойтахти Қозон бўлган республиканинг замонавий аҳолисининг этник асосига айланди.

Хуннуларнинг ворис давлати Буюк Булғария эди. VII-аср охирига келиб қулаганидан кейин бу давлат анъаналари Дунай ва Волжск Булғарлари томонидан сақланиб қолган.

Қизиғи шундаки, кейинчалик булғарларга кўшилган кўплаб туркийзабон халқлар ҳам қипчоқлар каби Шарқда этногенезга учраган хуннуларнинг бошқа тармоқларининг авлодлари эди. Аммо булғарлар хуннуларнинг давлатчилигини сақлаб қолишга муваффақ бўлишди.

Нима учун Ғарбий Рим империяси хуннуларга бўйсунди? Қандай қилиб “вахший” одамлар бутун Европани забт этишлари мумкин эди? Хуннулар нафақат ҳарбий жиҳатдан кучлироқ эдилар – улар хунник императорлик анъаналарининг ташувчиси эдилар. Давлатчилик жамият ва халқнинг узоқ ва чуқур ривожланишининг натижасидир, у 100-200 йил ичида қўлга киритилмайди. Хуннулар томонидан Европага олиб келинган давлатчилик тамойиллари чуқур Осиё илдизларига ега еди. Хуннулар энг замонавий туркий халқларнинг этногенези ва давлат қурилишига кучли таъсир кўрсатган.

Евросиёнинг дашт камари (Буюк дашт) сариқ денгиздан бошланади ва Ғарбдан Дунай ва Алп тоғларигача чўзилган. Қадим замонлардан бери кўчманчи халқлар бу ҳудудларга чегараларни билмаган ҳолда ҳар икки йўналишда ҳам кўчиб келишган. Овлар Европа ғалабасидан анча олдин Евроосиё дашт камарининг Шарқий қисмида ўз давлат тузилмаларига эга эдилар. Улар бошқа кўчманчилар ва Хитой давлатлари билан доимий урушлар олиб боришган.

Кўчманчиларнинг таҳдиди хитойларни милоддан аввалги III-II асрларда Буюк девор қуришга мажбур қилди. Император Цин Ши–Хуанди девор қурилишини милоддан аввалги 215 йилда бошлаган. Буюк девор ўша даврдаги Хитой давлатларининг чегарасини кўрсатади –кўчманчиларнинг мулки ҳукмронлик қилгани ва сариқ денгизга етиб боргани аниқ. Девор Пекиндан унчалик узоқ эмас ва унинг шимолидаги ҳудудлар кўчманчилар томонидан назорат қилинган. Урушлардан ташқари, маҳаллаларнинг тинч даврлари ҳам бўлган. Мисол учун, Конфуций онаси (с.551-479 милоддан аввалги) Янь-то қавмидан бир қиз эди [2].

Марказий Осиё хуннулари ва қора денгиз минтақасидаги булғарлар, шунингдек уларнинг авлодлари – замонавий туркий халқлар энг қадимги туркийзабон цивилизацияларнинг фақат алоҳида қисмларидир. Фанда хуннуларнинг келиб чиқиши тўғрисида ҳали аниқ маълумотлар йўқ, аммо биз қадимги Хитой манбаларида келтирилган маълумотлар бўйича, улар Н.Я.Бичуриннинг фундаментал асарлари тўғрисида мавжуд бўлган. (1777-1853) [3].

Баъзи ноқулайликлар ҳар доим туркий фонетика билан мос келмайдиган Хитой иероглифлари (белгилари)нинг товушларини таржима қилишдир.

“Ҳатто Тхан (милоддан аввалги 2357) ва Юй (милоддан аввалги 2255) суверенлари даврдан олдин ҳам Шань-жун, Хянь-юнь ва Хунь-юй авлодлари бор эди”. Н.Я.Бичурин ҳам Цзинь Чжо сулоасидаги Хунь-юйни англатади [4].

Н.Я.Бичурин Сыма Цяня йилномачисининг тарихий ёзувларидан далилларни келтиради Шы-Цзи хуннуларнинг аждоди биринчи Хитой сулоласининг охириги шоҳи Цзе Кхойнинг ўғли. Цзе Кхой кучини йўқотиб, милоддан аввалги 1764 йилда сургунда вафот этди ва “унинг ўғли Шун Вей ўша йили бутун оиласи ва бўйсунувчилари билан Шимолий даштларга бориб, кўчманчи ҳаёт қиёфасини қабул қилди”. Эҳтимол, Шун Вей субъектлари янги ерларда туркийзабон аҳоли билан учрашишган. Хитой

манбалари милоддан аввалги 2357 йилга келиб Хитой давлатларининг Шимолий чегарасидан ташқарида туркийзабон халқларнинг мавжудлигини кўрсатади.

Шарқ давридаги хуннулар тарихи Л.Н.Гумилев асарларида батафсил тасвирланган, шунинг учун биз ўқувчиларга фақат асосий босқичларни эслатиб ўтилади [5].

Хуннулар Марказий Осиёда кейинчалик туркий деб номланадиган тилларда гаплашадиган ягона одам эмас эди. Енисей қирғизлари каби баъзи туркий халқлар Хуннулар Иттифоқига қўшилмади.

Буюк даштнинг туркийзабон халқларининг скифлар, Тирг ва Ефрат оралиғидаги қадимги Шумер давлати, Майя халқлари, Инклар, ацтеклар ва Шимолий Американинг баъзи Ҳинд халқлари билан муносабатлари масаласи ва бошқа халқлар, уларнинг тилларида кўплаб туркий халқлар сўзлари топилган, лекин тўлиқ халқ қилинмаган [6]. Кўпгина туркийзабон халқлар Тенгрианизмни тан олишган ва Тенгри сўзи Шумер тилида ҳам худди шу маънода - Осмонда танилган.

Лингвистик жиҳатдан Европа давридаги дашт зонаси кўчманчиларини шартли равишда туркий, Эрон, рус ва мўғул тилларига бўлиниши мумкин. Бунда бошқа кўчманчилар ҳам бор эди, масалан, Тибет-Кянлари. Энг кўп, эҳтимол туркийзабон кишилар бўлган. Бироқ, хуннуларнинг ҳукмрон роли остида уларнинг Иттифоқига турли халқлар кирган. Милоддан аввалги VII-V асрлардаги хуннулар археологик мажмуалари скифларга яқин ҳисобланади. Скифлар – бу юнончада кўчманчилардир. Ғарб тарихчилари этник нозикликларга кирмасдан, уларни умумий этнонимлар деб аташган: скифлар, хуннулар, булғарлар, турклар, татарлар.

Хуннулар императори шанью деб номланган, эҳтимол туркий сўзлардан Шин-ю. Шин – бу ҳақиқат, Ю-бу уй [7]. Шанью қароргоҳи Бэйишан эди, кейин Тарбагатаида [8].

Хуннуларнинг кучайиши остида содир бўлган Шанью Туман ва режим (милоддан аввалги 209-174 йилларда ҳукмронлик қилган), улар баъзан чақирилади қора Хон ва Ўғуз Хон туркий афсоналарда. Туман хуннуларининг Шанью номи билан 10 000 туман жангчиларининг ҳарбий қисми номининг келиб чиқиши ҳам боғлиқ. Туман лагерларининг жойлари бизгача етиб келган тегишли топонимларни олди: Тюмен, Тапан, Темников, Тумен-Тархан (Даркутаракан). Тумен сўзи рус тилига «кўп, кўринмас» маъносида ҳам кирган, эҳтимол бу ердан зулмат, қоронғу ва туман каби сўзлар.

1223 йилда, уч туман Субедея Калка Россия-Половциан армиясини мағлуб қилган, лекин кейинчалик ўша йили улар Самара Лука соҳасида волжск булғарлар томонидан мағлуб этилди [9].

Юзлаб (юзбоши) ичига туркий халқларнинг Хуннулар ҳарбий бўлими, минглаб (мингбоши), 10 минг – туман (темник), турли кўшинлар отлиқ сақланиб қолган, масалан, казаклар [10].

Аммо милоддан аввалги II асрга қайтайлик - қийин геосиёсий вазиятга қарамай: Юечжи қабилалари ғарбдан, Шарқдан Сианбияликлар ва жанубдан Хитой билан таҳдид қилишди, Шанью режими милоддан аввалги 205 йилда Давлат чегараларини Тибетгача кенгайтирган ҳамда тибетликлардан мунтазам равишда темир олишни бошлади [11].

Милоддан аввалги 205 йилдан кейин темир маҳсулотлари кўпинча Хуннулар дафнларида топилади. Тахмин қилиш мумкинки, айнан металлургия билимларини эгаллаш хуннуларнинг ҳарбий устунлигининг сабабларидан бирига айланди.

Булғарлар томонидан Хуннулар металлургия анъаналари сақлаш, шунингдек, бундай муҳим аслида далолат беради: Европада биринчи қуйма темир X-асрда Волжск Булғария томонидан ёритилган эди [12]. Европа тўрт асрдан кейин қуйма темир ясашни ўрганди ва Московни яна икки асрдан кейин – XVI-асрда, фақат Булғар юрта (қозон хонлиги, рус йилномаларида) забт этилгандан кейин. Бундан ташқари, Московни Англияга экспорт қилинган пўлат “татар” деб аталган [13].

Хуннулар Жанубий қўшнилари - тибетликлар ва ҳиндуларга ҳам катта таъсир кўрсатдилар. Мисол учун, Будда биографияси (623-544 милоддан аввалги), Хуннуларни ёшидан ёзиш бўйича уларни тайёрлаш кўрсатилган [14].

Хуннулар империясининг худуди Манчуриядан Каспий денгизигача ва Байкалдан Тибетгача чўзилган. Моданинг тарихий роли нафақат унинг ҳукмронлиги билан Хуннуларнинг барча йўналишларда кенгайиши бошланганлиги, балки унинг даврида қабила жамияти нафақат давлат, балки империя хусусиятларини олганлиги эди. Фатҳ қилинган халқларга нисбатан сиёсат ишлаб чиқилди, бу уларнинг автоном ҳуқуқлари ва ерларидан воз кечиб, давлат ҳаётида фаол иштирок етишига имкон берди. Фатҳ томон Хитойнинг сиёсати қаттиқ бўлган [15].

Бу қандай Ши-Цзи 110 ва Цяньханшу, 94а қисмида ғолибона мода урушларини тасвирлайди: “Мода остида хуннулар уйи ниҳоятда кучли ва юксалди; шимолдаги барча кўчманчи қабилаларни забт этиб, жанубда у Ўрта судга тенглашди”, яъни Хитой императорларига... Бундан ташқари, бир нечта йирик ғалабалар натижасида мода ҳатто Хитой императорини ўлпон тўлашга мажбур қилди! “Кейинчалик, Шимолий (хунну) Хуньюй, Кюеше, Динлин (ўша пайтда Байкал учун Енисей дан худудини эгаллаган), Гэгунь ва Цайли молларини забт етган” [16].

Милоддан аввалги 177 йилда хуннулар Ғарб томонига қараб Эрон тилида гапирадиган юечжиларга қарши кампания уюштирдилар ва Каспий денгизига қадар бордилар. Бу милоддан аввалги 174 йилда вафот этган Модэ шанью режимининг сўнги ғалабаси эди. Юечжи империяси мавжудлиги тўхтади, аҳолининг бир қисми забт ва хуннулар томонидан ўзлаштирилган эди, қисми Ғарбга Волга орқасига ҳижрат қилганлар [17].

Шундай қилиб, хуннулар Каспий денгизига етиб келишди ва назарий жиҳатдан милоддан аввалги 177 йилдаёқ Волгага кириш имкониятини инкор этиб бўлмайд.

Юечжининг бир қисми Волгадан ташқарида ғарбга қочиб кетганлиги буни тасдиқлайди.

Милоддан аввалги 133 йилдан милодий 90 йилгача хуннуларнинг хитойлар билан урушлари турли хил муваффақиятлар билан олиб борилди, аммо умумий натижа Хитойнинг аста-секин ҳужуми эди.

Милоддан аввалги 133-127 йиллардаги урушлардаги ғалаба хитойларга хуннуларни Гоби Чўли ва Хуанхэ сариқ дарё орасидаги худудлардан қувиб чиқаришга имкон берди, биз кўриб турганимиздек, ҳар доим ҳам хитойлик эмас эди.

124-119 йиллардаги урушларда хитойликлар хуннуларнинг шаньюннинг шимолий лагерига етиб боришга муваффақ бўлишди.

Милоддан аввалги 101 йилда Хитой армияси аллақачон Фарғона водийси шаҳарларини талон-тарож қилган эди.

Милоддан аввалги 99, 97 ва 90-йиллардаги компанияларда муваффақият хуннулар томонида эди, аммо уруш уларнинг ерларида олиб борилди.

Бу даврда Хитой заифлашди, аммо Хитой дипломатияси илгари хуннуларнинг вассали бўлган усунлар, динлинлар ва дунхуларни хуннуларга қарши қўзғатишга муваффақ бўлди.

Милоддан аввалги 49 йилда Чжичжи хуннуларининг шанью князлик ва вакил шажарасини (хитой тилида Ху-цзе) қўшиб олди. Бу насл Европа хуннулари ва булғарларнинг бир қисми сифатида сақланиб қолган. Қизиғи шундаки, 800 йил ўтгач, бу жинснинг вакили Кормисош Дунай Булғария хони бўлди (738-754 йилларда ҳукмронлик қилган). У Дуло сулоласининг охири хони севарга муваффақ бўлди. Атилла (?-453), асосчиси Буюк Булғария Хон Кубрат (тахминан 605-665) ва унинг ўғли, асосчиси Дунай Булғария Хон Аспарух (тахминан 644-700) тегишли эди.

Милоддан аввалги 71 йилда шаньюнинг Марказий кучини беқарорлаштирган ва милоддан аввалги 56 йилда хуннулар давлатининг Шимолий ва жанубга биринчи бўлинишига олиб келган ички низолар бошланди.

Шанью хунну бошчилигидаги жанубий хуннулар Хитой билан тинч муносабатлар ўрнатдилар ва бу охир – оқибат мустақилликни йўқотишига олиб келди.

Шимолий хуннулар Олтой ва Марказий Осиёга Сирдарёга чекинишга мажбур бўлдилар, аммо у ерда ҳам улар Хитой армиясидан катта мағлубиятга учрадилар [18].

Милоддан аввалги 56 йилда биринчи бўлинишдан сўнг, шимолий хуннуларнинг бир қисми “усунлар ва динлинлар ўртасида” ўтиб, ғарбдан Кангю Орол қабилаларига қочиб кетишди ва, шубҳасиз, бу ерда қадимги туркий ва эронийзабон қабилалар билан аралашди. Бу аралаш аҳоли гуруҳлари кейин Қушон империяси асосини Уралдан то Ҳинд океанигача унинг худуди ташкил топган” [19].

Хуннулар давр бошида қисқа вақт бирлашишга муваффақ бўлишди, аммо милодий 48 йилда янги бўлиниш содир бўлди.

Шундан сўнг, жанубликлар деярли бутунлай Хитойга қарам бўлиб қолишди ва шимолий хуннулар уларни ўраб турган рақибларга қарши тура олмадилар. Шарқда Сяньби иттифоқи мустаҳкамланди, Хитой жанубдан илгарилаб кетди ва қирғизлар шимолдан таҳдид қилишди.

Милодий 93 йилда шимолий хуннулар штатида мода клани бостирилган, охириги шанью Хитой имлосида Юйчугян деб номланган. Шундан сўнг, сулола ўзгарди - давлатни тўртта катта аристократик оилалардан бири - Хуян клани вакиллари бошқарган. Бошқа авлодлар Лань, Сюйбу и Циолинь [20] деб номланган.

Бундан буён туркий давлатларнинг аристократиясини ташкил этадиган 4-та клан. Масалан, Қрим, Қозон, Астрахан хонликларида булар Аргин, Ширин, Қипчок ва хоним кланлари эди.

Хуннулар камида 350 йил давомида Хитой билан доимий урушлар олиб боришмоқда. Аммо ўша пайтда ҳам Хитой илғор технологияларга эга энг кучли давлат эди. Кучлар жуда тенгсиз эди. Кўп сонли хуннулар Хитойга ва шарқда мустаҳкамланаётган Сяньби иттифоқига боришди. Милодий 93 йилда Сяньби давлати ҳокимияти остига фақат хуннулар келган. Тахминан 100 минг карвон, тахминан 300-400 минг кишини ташкил қилади.

2-асрнинг ўрталарида иккала хон давлати ҳам барқарор равишда заифлашди ва кучли ва обрўли Таншихай (137-181) бошчилигидаги Сянби давлати, аксинча, барча қўшнилари, шу жумладан Хитойни мағлуб этиб, ҳокимиятни мустаҳкамлади ва эришди.

Тарих давомида туркий халқларнинг ўзаро урушлари уларни ташки душманлардан кўра заифлаштирган. Мустақил хуннуларнинг қолдиқларини ғарбга суриб, ўз ҳудудларини эгаллаб олган хитойликлар эмас, балки Сянбияликлар эди. Маълумки, Сянби давлати Каспий денгизига етиб борди ва шу билан янада ғарбга Иделига (Волга) дарёсига кўчиб ўтишга мажбур бўлган хуннуларнинг собиқ мулкларининг ғарбий чегарасига етиб борди. Шундай қилиб, хионну ва Сянби давлатларининг рақобати Европадаги кўплаб муаммоли воқеаларга таъсир кўрсатди.

II-асрнинг ўрталарига келиб, шимолий хуннулар иттифоқи халқларининг тақдири турли йўллар билан ривожланди:

1. Хуннуларнинг Олтой қисми XI-XII-асрларда Буюк даштнинг ғарбий қисмини ўз назоратига олган ва русларга половцы ва куманлар сифатида танилган кимак ва кипчоқларнинг этник асосига айланди.

2. Кланларнинг бир қисми Семиречье ва Джунгарияни (замонавий Қозоғистоннинг жануби-шарқида) эгаллаб олди ва у ерда Юэбань давлатига асос солди.

3. Хуннуларнинг бир қисми Хитойга қайтиб, бир қатор давлатларни ташкил этди. Уларни турк-шатолар деб аташган. Турк-шатолар - Онгутлар авлодлари XIII-асрда Чингизхон давлат қисми бўлган.

4. Хуннуларнинг энг таниқли қисми тахминан 155 йилга келиб Идель дарёсига чекинди ва икки юз йил ўтгач, бу хуннулар ғарбга кўчиб ўтдилар ва Атилла бошчилигида Атлантика океанига етиб боришди. Хунналарнинг бу қисми бизнинг аждодларимизга айланди.

200 йил давомида Поволжье минтақасида хуннуларнинг кучайиши нафақат сарматлар ва угрияликларнинг бирлашиши ва ассимиляциясидан, балки Марказий ва Ўрта Осиёдан туркийзабон аҳолининг доимий оқимидан ҳам содир бўлиши мумкин эди. Хуннулар давлати ва бошқа бирлашмаларнинг бир қисми сифатида Осиёда қолган хуннулар ва бошқа туркийзабон халқларнинг муҳолиф кланлари ғарбга мустақил биродарларига кўчиб ўтишлари ва доимий оқимга қайтишлари мумкин эди [21].

Туркий Поволжье минтақасининг устунлик(доминант) тилига айланди. Эҳтимол, бу ҳудудлар Атилла давлати ва ундан кейинги хунналар ва булғарларнинг давлат бирлашмалари таркибига кирган бўлиши мумкин. Бу Кубрат хон вафотидан кейин VII-аср охирида булғарлар давлатчилиги марказининг Дон ва Днепрдан Кама дарёсига ўтишини тушунтириши мумкин. Эҳтимол, Поволжье Булғария ҳудудлари ҳали ҳам Кубрат бошчилигидаги Буюк Булғария минтақаси бўлган. Хазарлар мағлуб бўлгандан сўнг, Хазар иттифоқига бўйсунини истамаган кланлар шунчаки ўзларининг Шимолий вилоятларига чекинишлари мумкин эди.

Хуннуларнинг бир қисми дашт дунёсидан ажралиб, маҳаллий Фин-угор халқлари билан яқин алоқада бўлиб, Чуваш этник гуруҳини вужудга келтирди.

Баъзи европалик тарихчилар II-асрнинг ўрталарига қадар Поволжье ва Каспий денгизига хуннуларнинг мавжудлигига ишора қилмоқдалар.

Мисол учун, Галикарнаснинг Дионисий, милоддан аввалги I-асрда яшаган[22].

Ҳозирча консенсус йўқ – буни йилномачилар ёки хуннуларнинг хатолари билан тушунтириш Европага ўйлашдан олдин келган бўлиши мумкин эди. Эҳтимол, хуннулар ўша кунларда Идел дарёсига етиб келишган. Биз биламизки, улар милоддан аввалги 177 йилда Юежини забт этиб, Каспий денгизига етиб келишган.

Хуннулар томонидан зикр қилинган Дионисий Периегет (милодий 160 й.). Унинг маълумотларига кўра, хуннулар Орол денгизига туташ ҳудудда яшаган [23].

С.Лесной томонидан қизиқарли тушунтириш таклиф этилади. У, масалан, Кесариялик Прокопийнинг қадимги даврларда хуннулар қадимги даврлардан Шимолий Кавказ ва қора денгиз минтақасида яшаган киммерийлар деб номланганлигини аниқ ва қайта-қайта таъкидлаганига эътибор қаратади: «Ўтмишда хуннулар киммерийлар бўлган, кейинчалик улар булғарлар деб аталди» [24].

Бошқа тарихчилар, шунингдек, киммерлар туркийзабон бўлиши мумкинлигини таъкидладилар. Аммо ҳозирча бу версия бўлиб қолмоқда.

Бундан ташқари, шарқдан хуннулар келишидан анча олдин Шумер халқининг бир қисмининг Тигр дарёсидан, Кавказ ва Каспий денгизига чиқиши мумкинлиги ҳақидаги гипотеза ҳам диққатга сазовордир.

Булар келажакдаги тадқиқотларнинг мавзулари, ammo ҳозирча биз 155 йилга келиб туркийзабон хуннулар ҳақиқатан ҳам Ра дарёсида яшаганлигидан келиб чиқишимиз мумкин, улар Идел деб атай бошладилар.

Уларни буюк келажак кутаётган эди – аланларни, Қримдаги қадимги юнон Босфор қироллигини, Днепрдаги немис Готланд давлатини ва охир-оқибат бутун қадимги дунёни тор-мор этиш.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Туркологик семинар материаллари. т.1., 1926 й.
2. Сым Цян “Тарихий эсламалар”. Астана: «Фолиант», 2001 й. 170-бет.
3. Н.Я.Бичурин (1777-1853), Хитойшунос асосчиси. 1807-1821 йилларда Пекинда иш фаолиятини юритган.
4. Н.Я.Бичурин қадимги даврларда Марказий Осиёда яшаган халқлар ҳақида маълумотлар тўплами. Санкт-Петербург, 1851 й.
5. Л.Н.Гумилев “Хунну. Дашт трилогияси”. Санк-Петербург, 1993 й.
6. А.Каримуллин “Американинг прото-Турклари ва ҳиндулари. М., 1995 й.
7. К.К.Данияров “Хуннулар тарихи”. Олмаота, 2002 й. 147-бет.
8. Бейшан-тоғли Хитой. Тарбагатай - Олтойнинг жанубидаги Ғарбий Қозоғистон ва Шарқий Хитойдаги тоғ тизмаси.
9. Л.Н.Гумилев “Евроосиё тарихидан”. М. 1993, 33-бет.
10. А.А.Гордеев “Қазақлар тарихи”. - М.:Вече, 2006 й., 44-бет.
- Г.В.Кан “Қозоғистон тарихи” – Олмаота: Аркаим, 2002 й., 30-33-бет.
11. Л.Н.Гумилев “Русдан Россияга: этник тарихга оид иншолар”. М., 1994 й., 22-23-бетлар.
12. А.П.Смирнов “Волжска Булғария”. СССР археологияси. Ўрта асрларда Евроосиё даштлари. “Фан” нашриёти, Москва, 1981 й. 211-бет.
13. Г.М.Залкинд “Татаристон тоғ-кон саноати тарихи ҳақида иншо” Татаристонни ўрганиш жамияти материаллари. Қозон, 1930 й. Вол. 1. – 51-бет.
14. Лалитавистара (санскрит – Лалитавистара) китобининг 10-боби “Будда ўйинларининг батафсил тавсифи” Будда адабиётидаги Будданинг энг машхур таржимаи ҳолларидан бири.
15. А.Андреев “Қрим тарихи”. М., 2000 й., 74-76-бетлар.
16. Н.Я.Бичурин, 1851 й., 47-50-бетлар.
17. Н.Я.Бичурин, 1851 й., 55-бет.
18. С.Г.Кляшторний, Т.И.Султонов, “Қозоғистон: уч минг йиллик йилномаси”. Олмаота, 1992 й. 64-бет.
19. А.Н.Холиқов “Татар халқи ва уларнинг аجدодлари”. Татар китоб нашриёти, Қозон, 1989 й., 56-бет.
20. Л.Н.Гумилев “Хунну. Дашт трилогияси”. Санк-Петербург, 1993 й., 182-бет.

21. Ўрта асрларда Евроосиё даштлари. ФА Археология институти. “Фан” нашриёти, Москва, 1981 й.
22. В.В.Латқшев, “Скифия ва Кавказ: таниқли ёзувчилар иншолари” Санкт-Петербург., 1904 й. Т.І., 186-бет.
23. М.И.Артамонов “История хазар”. 2-чи нашр. – Санкт-Петербург.: 2002 й., 68-бет.
24. ЛЕСНОЙ (Парамонов) С. 1995 й., “Донликлар сузи” Виннипег, S.Lesnoy “The origins of the Ancient «Russians»” Winnipeg, 1964 й. 152-153-бет.